

Віктор Борисович **КРИКУН**

д.ю.н., доцент, професор кафедри, Державний податковий університет

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5160-5964>

e-mail: v.krikun68@gmail.com

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз інституту цивільно-правової відповідальності в Україні в умовах євроінтеграції, цифровізації та воєнного стану. Досліджено його правову природу, функції, підстави виникнення та особливості реалізації. Обґрунтовано, що цивільно-правова відповідальність є не лише механізмом державного примусу, а й інструментом захисту порушених прав, забезпечення балансу інтересів сторін і стабільності цивільного обороту. Проаналізовано вплив європейських правових стандартів, практики ЄСПЛ та сучасних викликів на розвиток національного законодавства й механізмів захисту цивільних прав.

Ключові слова: цивільне право, інститут відповідальності, цивільні відносини, гармонізація законодавства, європейські правові стандарти, Європейський суд

Стаття надійшла 29.04.2026

Статтю прийнято 20.05.2026

Статтю опубліковано 29.05.2026

ВСТУП

Інститут цивільно-правової відповідальності посідає одне з ключових місць у системі приватного права, оскільки саме через механізми відповідальності забезпечується реальний захист прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин. У сучасних умовах розвитку українського суспільства, трансформації правової системи та інтеграції України до європейського правового простору проблема ефективного функціонування цивільно-правової відповідальності набуває особливої актуальності. Динаміка суспільних відносин, поява нових форм майнової та немайнової взаємодії, розвиток цифрових технологій і ускладнення договірних конструкцій зумовлюють необхідність переосмислення теоретичних засад відповідальності у цивільному праві.

Цивільно-правова відповідальність традиційно розглядається як один з основних способів забезпечення стабільності цивільного обороту, відновлення порушених прав та компенсації завданої шкоди. Водночас сучасна юридична наука демонструє наявність численних дискусій стосовно правової природи відповідальності, її функцій, принципів реалізації та співвідношення із суміжними категоріями цивільного права. Особливої уваги потребують питання трансформації підходів до визначення вини, меж відповідальності, підстав звільнення від неї, а також адаптації цивільно-правових механізмів до умов воєнного стану та економічної нестабільності.

Науковий інтерес до зазначеної проблематики обумовлено також необхідністю гармонізації національного законодавства із європейськими правовими стандартами, що передбачає формування більш ефективної, справедливої та гнучкої системи цивільно-правової відповідальності. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження теоретико-правових аспектів розвитку інституту відповідальності, аналіз сучасних наукових концепцій та визначення перспектив удосконалення цивільного законодавства України.

Теоретичні засади інституту відповідальності ґрунтовно розкрито у працях українських науковців та навчальній літературі з цивільного права. Зокрема, в [2] цивільно-правову відповідальність розглянуто як один

з ключових механізмів захисту суб'єктивних цивільних прав, а також визначено її основні функції, принципи та підстави виникнення. Подібний підхід підтримують Г.М. Аванесян та Р.О. Басенко [6], які акцентують на системному характері цивільно-правової відповідальності та її ролі у забезпеченні стабільності цивільного обороту. Водночас у в [1] особливу увагу приділено класифікації видів цивільно-правової відповідальності, аналізу її ознак та сучасним підходам до визначення правової природи відповідальності в умовах розвитку приватноправових відносин. Значний внесок у розроблення теоретичних аспектів проблеми зробив також А.М. Горайнов [7], який досліджував співвідношення державного примусу та цивільно-правової відповідальності, підкреслюючи її правовідновлювальний характер.

Окремий напрям наукових досліджень стосується трансформації інституту відповідальності під впливом сучасних соціально-економічних та правових процесів. У цьому контексті вагоме значення мають матеріали науково-практичних конференцій і семінарів, присвячених проблемам реформування цивільно-правової відповідальності та вдосконалення механізмів захисту цивільних прав в Україні. Особливо актуальними є дослідження відповідальності без вини, які розкрито у праці А.О. Немцева [5], де обґрунтовується необхідність розширення підстав застосування такої відповідальності в умовах розвитку підприємницьких та ризикових правовідносин. В [4] показано посилення уваги науковців до питань адаптації цивільного законодавства до європейських стандартів, впливу цифровізації, воєнного стану та новітньої судової практики на розвиток інституту відповідальності. Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що, незважаючи на значну кількість досліджень, у сучасній юридичній науці залишаються дискусійними питання правової природи цивільно-правової відповідальності, меж застосування відповідальності без вини, а також співвідношення компенсаційної та превентивної функцій відповідальності, що зумовлює необхідність подальших комплексних наукових досліджень у цій сфері.

МЕТА дослідження – комплексний аналіз теоретико-правових засад розвитку інституту цивільно-правової

відповідальності в Україні, визначення основних тенденцій його трансформації та окреслення актуальних проблем правозастосовної практики в умовах сучасних суспільно-правових викликів.

МЕТОДИ

У дослідженні теоретико-правових аспектів розвитку інституту відповідальності у цивільному праві України застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання. *Діалектичний метод* дав змогу дослідити цивільно-правову відповідальність в динаміці її розвитку та взаємозв'язку із сучасними суспільними трансформаціями. За допомогою *формально-юридичного методу* проаналізовано норми цивільного законодавства України, що регулюють підстави, види та механізми реалізації цивільно-правової відповідальності. *Системно-структурний метод* застосовано для визначення місця інституту відповідальності у системі цивільного права та встановлення взаємозв'язків між його окремими елементами. *Порівняльно-правовий метод* застосовано з метою зіставлення національних підходів до цивільно-правової відповідальності з європейськими правовими стандартами та сучасними тенденціями розвитку приватного права. Крім того, *метод наукового узагальнення* дав можливість систематизувати наукові позиції вітчизняних дослідників, визначити актуальні проблеми правозастосовної практики та сформулювати обґрунтовані висновки стосовно перспектив удосконалення інституту цивільно-правової відповідальності в Україні.

РЕЗУЛЬТАТИ

Обраний контекст дослідження теоретико-правових аспектів розвитку інституту відповідальності у цивільному праві України обумовлено необхідністю комплексного осмислення сучасних трансформацій приватноправових відносин та адаптації національної правової системи до новітніх суспільних викликів [1-3]. Саме системний підхід, що поєднує аналіз правової природи відповідальності, її принципів, функцій, підстав виникнення та сучасних тенденцій розвитку, дає змогу найбільш повно розкрити сутність цього інституту в умовах модернізації цивільного законодавства України.

Дослідження інституту цивільно-правової відповідальності у запропонованому контексті є науково обґрунтованим насамперед через те, що відповідальність є одним з базових механізмів забезпечення стабільності цивільного обороту та гарантування захисту прав учасників правовідносин. У сучасній правовій доктрині спостерігається переорієнтація від суто формального розуміння відповідальності як санкції за правопорушення до її комплексного сприйняття як засобу відновлення порушених прав, забезпечення правової рівноваги та реалізації принципу справедливості [4]. Саме тому доцільним є аналіз не лише нормативних положень, але й теоретичних підходів до визначення змісту, функцій та меж цивільно-правової відповідальності.

Особливу актуальність такий підхід набуває в умовах цифровізації суспільства та розвитку нових форм цивільних правовідносин. Поширення електронних договорів, цифрових активів, онлайн-платформ та інформаційних технологій формує нові юридичні ризики, які не завжди можуть бути ефективно врегульовані тради-

ційними правовими конструкціями [5]. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового узагальнення сучасних тенденцій розвитку відповідальності, включаючи питання відповідальності без вини, захисту цифрових прав та визначення меж цивільно-правових ризиків у вір туалі-ному середовищі.

Не менш важливим фактором є процес європейської інтеграції України, що передбачає гармонізацію цивільного законодавства з правом ЄС та імплементацію міжнародних стандартів захисту прав людини. Саме тому дослідження інституту відповідальності в контексті принципів добросовісності, пропорційності та ефективного захисту прав є необхідним для формування сучасної моделі приватноправового регулювання. Узагальнення європейського досвіду дає змогу визначити перспективні напрями вдосконалення національного законодавства та судової практики [6].

Крім того, обраний контекст дослідження обумовлено впливом воєнного стану та кризових явищ на сферу цивільних правовідносин. Зміна умов виконання зобов'язань, поширення форс-мажорних обставин, необхідність компенсації майнової та моральної шкоди формують нові виклики для інституту цивільно-правової відповідальності. Це потребує не лише практичного правового реагування, але й глибокого теоретичного переосмислення традиційних правових конструкцій.

У табл. 1 узагальнено теоретико-правові аспекти розвитку інституту відповідальності у цивільному праві України.

Так, інститут цивільно-правової відповідальності є одним із фундаментальних елементів системи приватного права, оскільки саме через його механізми забезпечується ефективний захист прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин. Аналіз сучасних теоретико-правових аспектів розвитку цього інституту свідчить про його динамічний характер, обумовлений трансформацією суспільних відносин, цифровізацією економіки, розвитком договірних механізмів та адаптацією національного законодавства до європейських правових стандартів. У сучасних умовах цивільно-правова відповідальність вже не обмежується виключно каральною або компенсаційною функцією, а поступово перетворюється на комплексний механізм забезпечення правової стабільності та балансу інтересів сторін.

Особливе значення має переосмислення правової природи цивільно-правової відповідальності, яка розглядається не лише як реакція держави на правопорушення, а й як інструмент відновлення порушеної рівноваги між учасниками цивільного обороту [7]. Саме тому в сучасній правовій доктрині посилюється увага до принципів справедливості, добросовісності та розумності, що формують основу цивільного законодавства України. Реалізація цих принципів сприяє гуманізації правозастосовної практики та підвищенню рівня правової визначеності у сфері приватноправових відносин.

Важливим напрямом розвитку інституту відповідальності є розширення підходів до визначення підстав її настання. Традиційна модель, заснована на наявності вини, шкоди та причинного зв'язку, поступово доповнюється концепціями відповідальності без вини, що

Таблиця 1 – Узагальнення теоретико-правових аспектів розвитку інституту відповідальності у цивільному праві України (складено автором)

Теоретико-правовий аспект	Характеристика	Значення для розвитку цивільного права України
Правова природа цивільно-правової відповідальності	Розглядається як форма державного примусу та спосіб захисту порушених цивільних прав	Забезпечує стабільність цивільного обороту та захист інтересів учасників правовідносин
Принципи цивільно-правової відповідальності	Ґрунтуються на принципах справедливості, добросовісності, розумності та рівності сторін	Сприяє формуванню ефективного механізму правового регулювання
Підстави настання відповідальності	Передбачають наявність правопорушення, шкоди, причинного зв'язку та вини	Визначають межі застосування цивільно-правових санкцій
Функції відповідальності	Компенсаційна, превентивна, відновлювальна та виховна	Забезпечують відшкодування шкоди та попередження правопорушень
Вина як умова відповідальності	Аналізується через умисел або необережність особи	Впливає на обсяг та характер відповідальності
Відповідальність без вини	Передбачає покладення обов'язку відшкодування шкоди незалежно від вини у визначених законом випадках	Розширює механізми захисту потерпілої сторони
Договірна та недоговірна відповідальність	Поділ залежно від джерела виникнення зобов'язання	Формує окремі механізми регулювання цивільних правовідносин
Відшкодування майнової та моральної шкоди	Включає компенсацію матеріальних втрат і немайнових страждань	Посилює гарантії захисту особистих та майнових прав
Вплив європейської інтеграції	Гармонізація цивільного законодавства України з правом ЄС	Сприяє модернізації інституту відповідальності
Цифровізація цивільних правовідносин	Поява нових видів відповідальності у сфері електронних договорів та цифрових активів	Вимагає адаптації цивільного законодавства до сучасних технологій
Вплив воєнного стану на інститут відповідальності	Перегляд підходів до форс-мажору, виконання зобов'язань та компенсації збитків	Формує нові напрями розвитку цивільно-правової практики
Перспективи розвитку інституту відповідальності	Удосконалення законодавства та судової практики відповідно до сучасних викликів	Підвищує ефективність захисту цивільних прав та інтересів

особливо актуально для сфер підвищеного ризику, цифрових правовідносин та підприємницької діяльності. Це свідчить про прагнення законодавця забезпечити більш ефективний захист потерпілої сторони та адаптувати правові механізми до новітніх суспільних викликів.

Суттєвий вплив на розвиток цивільно-правової відповідальності справляють процеси європейської інтеграції України. Гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами передбачає імплементацію сучасних підходів до захисту прав людини, компенсації шкоди та забезпечення справедливого судового розгляду. У цьому контексті особливого значення набуває практика Європейського суду з прав людини, яка формує нові орієнтири для національної судової системи стосовно принципів пропорційності, ефективності правового захисту та належного відшкодування збитків.

Окремої уваги потребує вплив воєнного стану та економічної нестабільності на трансформацію інституту цивільно-правової відповідальності. Сучасні реалії зумовлюють необхідність перегляду підходів до форс-мажорних обставин, виконання договірних зобов'язань та механізмів компенсації завданих збитків. У зв'язку з цим цивільне право України поступово адаптується до умов кризового правового регулювання, формуючи нові моделі відповідальності, спрямовані на забезпечення балансу між приватними та суспільними інтересами.

Так, розвиток інституту цивільно-правової відповідальності в Україні відображає загальні тенденції модернізації правової системи та її інтеграції до європейського правового простору. Подальше вдосконалення цього інституту має ґрунтуватися на поєднанні класичних принципів цивільного права із сучасними механізмами правового регулювання, що дасть змогу підвищити ефективність захисту цивільних прав та забезпечити стабільність приватноправових відносин у державі.

ВИСНОВКИ

Отже, проведене дослідження засвідчило, що інститут цивільно-правової відповідальності є складним та багатовимірним правовим явищем, яке виконує ключову роль у забезпеченні стабільності цивільного обороту та ефективного захисту суб'єктивних цивільних прав. У сучасній доктрині цивільного права спостерігається поступова трансформація традиційного розуміння відповідальності як виключно карально-компенсаційного механізму в бік її сприйняття як комплексного інструменту відновлення порушеного правового балансу, реалізації принципів справедливості, добросовісності та розумності. Встановлено, що ключовими теоретико-правовими елементами розвитку цього інституту є переосмислення його правової природи, розширення підстав відповідальності, зокрема в частині відповідальності без вини, а також посилення ролі компенсаційної та превентивної функцій у сучасних умовах розвитку приватноправових відносин.

Узагальнення наукових підходів дало змогу дійти висновку, що сучасний розвиток цивільно-правової відповідальності в Україні відбувається під впливом євроінтеграційних процесів, цифровізації суспільних відносин та ускладнення договірних конструкцій, а також особливих умов воєнного стану. Ці чинники зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання та судової практики з метою підвищення ефективності захисту цивільних

прав. Перспективним напрямом є гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами, розвиток гнучких моделей відповідальності та поглиблення теоретичних досліджень її меж, підстав та функціонального призначення. Так, інститут цивільно-правової відповідальності потребує подальшого комплексного наукового осмислення з урахуванням сучасних правових викликів і тенденцій розвитку приватного права.

Список використаних джерел

1. Комарницька І.І. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-2/35
2. Цивільне право: у 2 т. / Л. М. Баранова та ін.. Харків, 2011. Т. 1. 656 с.
3. Цивільно-правова відповідальність в Україні: проблеми, реформи, практичний досвід: матеріали регіон. наук.-практ. семінару (Дніпро, 25 квітня 2023 р.). Дніпро, 2023. 169 с.
4. Сучасні проблеми цивільно-правової відповідальності. Матеріали XXIII науково-практичної конференції, присвяченої 103-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР, ректора Харківського юридичного інституту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 7 лютого 2025 р.). Харків, 2025. 368 с.
5. Немцева А.О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.
6. Аванесян Г.М., Басенко Р.О. Цивільне право України (Загальна частина). Полтава, 2020. 199 с.
7. Горяйнов А.М. Примус і цивільно-правова відповідальність. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 3 (139). С. 36–39.

References

1. Komarnytska I.I. Concept, features and types of civil liability. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal [Legal Scientific Electronic Journal]*. 2023. № 2. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-2/35 (in Ukrainian).
2. Baranova L.M. et al. Civil law: In 2 vols. Kharkiv, 2011. Vol. 1. 656 p. (in Ukrainian).
3. Civil liability in Ukraine: Problems, reforms, practical experience: Proceedings of the regional scientific and practical seminar (Dnipro, April 25, 2023). Dnipro, 2023. 169 p. (in Ukrainian).
4. Modern problems of civil liability. Proceedings of the XXIII scientific and practical conference dedicated to the 103rd anniversary of the birth of Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Rector of Kharkiv Law Institute (1962–1987) V.P. Maslov (Kharkiv, February 7, 2025). Kharkiv, 2025. 368 p. (in Ukrainian).
5. Niemtseva A.O. Theoretical aspects of liability without fault in civil law. *Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2015. № 4. pp. 27–32. (in Ukrainian).
6. Avanesian H.M., Basenko R.O. Civil law of Ukraine (General part). Poltava, 2020. 199 p. (in Ukrainian).
7. Horiainov A.M. Coercion and civil liability. *Bulletin of the Supreme Court of Ukraine*. 2012. № 3 (139). pp. 36–39. (in Ukrainian).

Viktor KRYKUN

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the department, State Tax University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5160-5964>

e-mail: v.krikun68@gmail.com

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF LIABILITY IN UKRAINIAN CIVIL LAW

This paper presents a comprehensive theoretical and legal analysis of the institution of civil liability in Ukraine against the backdrop of current transformations in private law relations. The study focuses on identifying key trends in the development of this institution, its legal nature, functions, grounds for its emergence and specific features of its implementation in the context of European integration processes, the digitalisation of society and the impact of martial law. It is argued that civil liability acts not only as a mechanism of state coercion, but also as a multifunctional instrument for restoring infringed rights, ensuring a balance of interests between the parties and the stability of civil transactions.

The paper analyses academic approaches to defining the essence of civil liability, in particular its relationship with the principles of justice, good faith and reasonableness. Particular attention is paid to the issues of no-fault liability, contractual and non-contractual liability, as well as compensation for pecuniary and non-pecuniary damage. It has been established that the contemporary development of the institution of liability is characterised by an expansion of its functional scope, in particular the strengthening of its compensatory and preventive components.

Considerable attention is paid to the influence of European legal standards and the case law of the European Court of Human Rights on the development of the national model of civil liability. It is emphasised that the harmonisation of Ukrainian legislation with EU law contributes to the modernisation of mechanisms for the protection of civil rights. The impact of digitalisation and martial law, which give rise to new challenges for the legal regulation of civil relations, is examined separately.

It is concluded that the institution of civil liability in Ukraine is undergoing dynamic development and requires further theoretical analysis and legislative refinement in order to enhance the effectiveness of civil rights protection and ensure the stability of private law relations.

Keywords: civil law, the concept of liability, civil relations, harmonisation of legislation, European legal standards, the European Court of Justice